

з'явілася частка *эканам*: гэта скарачэнне прыметніка *эканамічны* (знешні *эканамічны банк*). Але ж гук *а* пасля *н* у прыметніку *эканамічны* — рэзультат пазіцыйнага чаргавання *о/а* ў выніку страты націску: *эканомія, эканоміка* — *эканамічны*. У абрэвіятуры *знешэканамібанк* націск на галосным непярэдняга раду пасля *н* узнаўляецца. Чаму ж не аднаўляецца гук *о*, які і павінен тут быць пад націскам? Хочацца спытаць у дыктара: дзе ж ён чуў словы *эканамія, эканаміка*?

Дарэчы, прааналізаваная абрэвіятура стаіць у адным радзе з іншымі такімі ж словамі-калескамі: *Белхарчпрам, Белбудпрам* і пад., хаця зусім бясспрэчна, што пад націскам у частцы *прам* павінна быць *о*: *прамысловасць* аднаго кораня са словам *прамысел*. Недалёка ад такіх «новатвораў» адышлі і нядаўна ўведзеныя словы *абкам, райкам, выканкам* і пад. (па логіцы трэба было б пісаць і *ваенкам*!). Аднак пра гэтыя словы пісалася і гаварылася ўжо неаднаразова, і паўтарацца няма патрэбы.

5. Не адзін раз у мовазнаўчым друку ішла размова і пра ўжыванне формы парадкавага лічэбніка пры абазначэнні даты. Зусім відавочна, што ў назыўных сказах гэты лічэбнік мае форму назоўнага склону: *Першае верасня. Дваццаць сёмага ліпеня*. І ніяк нельга знайсці разумны адказ на пытанні вучняў, якія здзіўляюцца, чаму гэта ў сшытках па рускай мове яны пішуць *Первое сентября*, а на наступным уроку — у беларускіх сшытках — іх прымушаюць пісаць *Першага верасня*. Можа гэта — сапраўды якаясьці адметная асаблівасць беларускага сінтаксісу? Ды не, гэта элементарная непісьменнасць, узведзеная ў прынцып ва-яўнічымі невукамі, якія ніяк не могуць адрозніць акалічнаснае ўжыванне падобных спалучэнняў (тыпу: *гэта адбылося пятага жніўня, першага студзеня святкавалі Новы год* і пад.*) ад ужывання ў неакалічнаснай функцыі (*Дзевятае мая — Дзень Перамогі, сёння — трэцяе верасня* і г. д.). Нават пытанне да такога спалучэння паставіць нельга, каб яно падказвала форму роднага склону лічэбніка. Нельга ж, сапраўды, спытаць: *Якога сёння чысла?* Натуральна спытаць: *Якое сёння чысло?* Калі сёння *панядзелак*, мы ж не пытаемся: *Якога сёння дня?*, а — *Які сёння дзень?*

Форму назоўнага склону будзе мець такі лічэбнік і ў вінавальным склоне: *з пятага па дзевятае ліпеня, сустрэча намечана на трэцяе жніўня* і пад. На жаль, дыктары тэлебачання ўпарта працягваюць дэманстраваць сваю непісьменнасць і гавораць: *з пятага па дзевятага ліпеня, назначана на трэцяга жніўня*.

Размову аб шматлікіх парушэннях нормы ў мове СМІ можна было б працягваць. Гэтых парушэнняў вельмі многа.

Не шкодзіла б усё ж шанаваць родную мову.

В. М. ЛЯШУК

ЛЕКСЕМА *сонца* Ў БЕЛАРУСКАЙ ПАЭЗІІ

У паэтычнай мадэлі свету *сонца* з'яўляецца сутнаснай структурнай часткай, што лагічна вынікае з яго надзвычайнай значнасці для чалавечага жыцця. Салярныя сімвалы і матывы пранізваюць духоўную і матэрыяльную культуру многіх народаў. Істотна, што земляробчы календар беларусаў узгоднены з важнай праявай духоўнага жыцця нацыі — асноўнымі святамі, якія «прыблізна накладваюцца на астранамічныя перыяды, звязаныя з сонцастаяннем, ці раўнадзенствам»¹. Існаваў канкрэтны тып адносін соцыума з гэтым прыродным аб'ектам: «...Для нашых продкаў характэрна рэлігійнае, узвышанае, сакральнае стаўленне да сонца, не ўвасобленага ў чалавечым абліччы»².

Праславянскае па паходжанню слова *сонца* вызначаецца трывалай традыцыйнай ужывання ў беларускай паэзіі. У старажытных беларускіх паэтычных тэкстах зафіксаваны наступныя фанетыка-арфаграфічныя варыянты: *сълныце, слъныце, солнице, сонцо, слонце*. Ужо ў помніку ўсходнеславянскай паэзіі «Слова пра паход Ігравы...» гэта лексема вы-

* Тое ж — у старажытных тэкстах, дзе звычайнай была формула: *Генваря, трэцяго дня*. Такая формула — гэта эліпіс выразу: *Писано генваря, трэцяго дня*, г. зн. зноў-такі форма роднага склону толькі ў акалічнаснай функцыі.

значаеца багатай вобразнай сімволікай і сюжэтна-кампазіцыйнай значнасцю. Сонцавае зацьменне вяшчэе Ігару бяду, а потым да сонца як адной з прыродных стыхій у скрусе па Ігару звяртаецца за дапамогай Яраслаўна. Моўна-вобразнай асаблівасцю гэтага твора, якая мае працяг у беларускай паэзіі, з'яўляецца сталы эпітэт *светлое* (сонца), які змяшчае знешнія і функцыянальныя характарыстыкі дэнатата, а таксама вобразнае асэнсаванне яго ўласцівасці выпраменьваць жыццёва важнае святло, асвятляць. Пры гэтым у кантэксце актывізуецца і антанімічная названай сема 'адсутнасць святла' праз сінтагматыку лексем *сонца* і *целіра* (тьма): «Тогда Игорь взре на светлое *солнце* и виде отъ него вся своя воя прикрыты... *Солнце* ему тьмою путь заступаше...; Светлое и тресветлое *слънце*! Всемъ тепло и красно еси...»³

Далейшая паэтычная інтэрпрэтацыя, звязаная з хрысціянскай традыцыяй, працягвае абапірацца на рэальныя адзнакі дэнатата і іх вобразна-сімвалічнае асэнсаванне. Метафарычнасць мыслення, адлюстраваная ў форме паралелізму, мела праявай ужывання лексемы *сонца* са значэннем 'асоба незвычайных здольнасцей, што вызначае праведнае жыццё і лёс чалавецтва':

Ныне *солнце* красуюся к высоте восходить
и радуясь землюогреваетъ, —
Взиде бо нам от гроба праведное *Солнце*-Христос
и вся верующая ему спасаетъ

(К. Тураўскі. Слова ў Вялікдзень)⁴.

Характэрны і для народнай паэзіі паралелелізм звычайна ўключае лексему *сонца* для абазначэння прыроднага аб'екта, а не асобы чалавека, семантычна збліжаючы, аднак не атаясамліваючы дзве гэтыя дадзеныя.

Супастаўленне сонца і высакародных чалавечых якасцей назіраецца ў свецкіх паэтычных прамовах на родавыя гербы. Лексема *сонца* ўключаецца ў гіпанімічны рад *месяц, звезды, небо* з гіперонімам *светила*, кніжнай лексмай:

Як небо, *слонце*, месяц з светлыми звездами,
Так тот клейнот сияет з своими знаками,
Здавна светячи в дому Могилов презацных...

(І. Палоўка. На старадаўны
і прэсветлы герб ясновелможных
их милостей панов Могилов).

Адпаведныя лексемы абазначаюць і суадносныя з дэнататамі эмблематычныя знакі. Пры гэтым *сонца* ў названай функцыі выкарыстоўваецца значна радзей, чым *месяц* і *звезды*.

Традыцыя функцыянавання лексемы *сонца* ў складзе параўнання для семантычнага збліжэння тэматычна разнародных адзінак — устойліва для беларускай паэзіі. Асновай параўнання найчасцей выступаюць актуалізаваныя кантэкстам семы 'яркасць, прыгажосць, незвычайнасць, адзінкавасць, жыццёвая значнасць, сродак стварэння/падтрымання псіхалагічнай раўнавагі' і інш.: ...У каго у вочах росы, У каго, як *сонца*, косы... (Бядуля); Стукні ў дзверы, ціха стукні ў дзверы, І табе, як *сонцу*, буду рад... (Моркаўка).

Пачынаючы з 17 ст. у беларускіх паэтычных тэкстах заўважаецца паслабленне кніжнай традыцыі і ўзмацненне вусна-паэтычных і гутарковых элементаў, што з'яўлялася непазбежным вынікам абмежавання, а потым забароны афіцыйнага выкарыстання беларускай мовы на пісьме і вызначыла характар і адметнасць моўна-выяўленчых сродкаў новай беларускай літаратуры. Адзначаныя змены праявіліся і ў функцыянаванні лексемы *сонца*, найперш у яе вобразна-сімвалічным ужыванні і змяненні канатацыі. Напрыклад, канатацыю паўсядзённасці, звычайнасці набывае лексема ў паэтычных пародыях на біблейскія легенды:

Слаўны багатыр Самсон,
Што быў вельмі лас на сон
І што здаўся на спакусу,
Крыкнуў Навіну Ісусу,
Штоб ён *сонца* прыдзяржаў
Пакуль вечар не настаў

(Уваскрэсенне Хрыстова).

Тая ж канатацыя бытавізму, звычайнасці, аднак з актуалізацыяй семы 'сродак часавай арыентацыі', вызначае лексему *сонца* ў творах вусна-паэтычнай традыцыі:

— Выпушчу цябе не вельмі раненька,
Як *слонца* ўзыхдзе, мой голубэньку...
(Аршанскі зборнік).

Паралельна для актуалізацыі названай семы выкарыстоўваюцца іншыя словы часавай тэматыкі: *рассвітаць, золак, апаўдні/апоудні* і інш., што назіраецца ў паэтычных тэкстах апошніх двух стагоддзяў:... Чуць *золак* сёння са двара, Прышоў сюды я *апаудні* шчэ... («Тарас на Парнасе»); Чуць *свет*, чуць *сонейка* устане, Пайду з касой на луг мурожны (Броўка).

З 19 ст. лексема *сонца* прадстаўлена таксама сваімі народна-паэтычнымі варыянтамі з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі *сонейка, слонка*, што з'яўляецца праймай фальклорных канонаў⁵. У 20-я гады 20 ст. гэта лексема шырока выкарыстоўвалася як словаўтваральны элемент аказіянальных словаскладанняў з яркай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай, але з павярхоўнай, схематычнай, зафармалізаванай вобразнасцю: *санцавей, сонцадаль, сонцаквет, сонцахвалі, сонцацвет* і інш. Такім утварэнням не ставала той вобразнай філасафічнасці, якая выразна праяўлялася ў паэтычных тэкстах 19—пач. 20 ст.

У гэты час у лексеме *сонца* актуалізуецца сема 'неад'емная частка прыроды', што знаходзіць адлюстраванне ва ўзуальнай метафарычнасці (*сонца свеціць, уыходзіць, заходзіць*) і ў кантэксце прамой інфарматыўнай характарыстыкі:

Васількі — то, брат, нябёсы,
Адкуль кожны Божы дар!
Адкуль *сонца*, дожджык, росы,
Адкуль мы і ты, дудар

(Я. П. Вуль. К дудару Арцёму...)

Паэтычны вобраз *сонца* звязваўся таксама з псіхалагічнай і/ці філасофскай матывацыяй жыцця чалавека, адчуваннем ім сваёй вартасці, жыццёвага прызначэння: ...Усім людзям свеціць *сонца* — Мне прасвету нет (Каратынскі).

У адлюстраванні аб'ектыўных назіранняў, звязаных з сонцам, імкненне паэтаў да філасофскай глыбіні, шматаспектнасці перадачы жыццёвых праяў заключаецца ў звароце да фразеалагічна звязаных значэнняў: О, не хадзі к другім за радай, — У *пушчы сонца не шукай!* (Купала); *Загляне сонца у наша ваконца*, Хатку асвеціць праменьмі... (Сваяк); Чаго глядзіш так пільна ты на Захад? *Ці сонца вокам думаеш спыніць?* (Дубоўка).

Інавацыяй нацыянальнай паэзіі канца 19—пачатку 20 ст. з'яўляецца інтэлектуалізацыя кантэксту лексемы *сонца* праз спалучэнне яе з абстрактнымі назоўнікамі, тэматычна звязанымі з разумова-псіхалагічнай дзейнасцю чалавека: *Сонца навукі* скрозь хмары цёмныя Прагляне ясна над нашаю ніваю... (Лучына); ...А Сымону лёс музыкі Усміхаўся ў *сонцы мар* (Колас); ...Хай засвеціць *сонца праўды* Над заснуўшай стараной! (Янук Д.). Раней у мадэлі з родным склонам (якаснай характарыстыкі) лексема *сонца* граматычна падпарадкоўваецца, спалучалася выключна з назоўнікамі *промень/прамень, пламенне, дэнатат* якіх з'яўляецца праймай *сонца*: ...Каб і разышлося то слова па свеце, Як *праменні сонца* цёплага ў леце... (Багушэвіч). Аднак і гэта нарматыўнае спалучэнне прадуктыўна выкарыстоўваецца як метафара:

І ў час, калі гадзінай шарай
Сярод бязлюддзя, пустаты
Нуда абляжэць чорнай хмарай,
Праменнем сонца будзеш ты!

(Гарун. Дзяўчыне).

У адзначанай мадэлі зафіксаваны таксама выпадкі замены лексемы *сонца* абстрактным назоўнікам, што карэлюе з разгледжаным інавацыйным ужываннем: ...Ці ж над родным нашым краем *Промень волі* не блішчаў? (Колас); ...Дзе мінулай няволі не змыт яшчэ след, *Пламень шчасця* ужо засвяціў (Чарот).

З канца 19 ст. заўважаецца кантэкстуальнае ўзмацненне імпліцытных сем:

1) 'Тое, што знаходзіцца на недасягальнай вышыні, прыцягвае да сябе, выклікае жаданне наблізіцца'.

2) 'Цэнтральны аб'ект неабсяжнага неба як узор для памкненняў чалавечага духа'.

3) 'Незалежны ад волі людзей і іх жыццёвых перыпетый прыродны аб'ект'.

Актуалізацыя ўсіх і асобных з названых сем характэрна для сімвалічнага функцыянавання лексемы *сонца* ў вершах грамадзянскай, сацыяльна-палітычнай ці філасофскай тэматыкі. Пры такой інтэрпрэтацыі лексема *сонца* сямантычна і фармальна можа збліжацца з абстрактнымі лексэмамі *воля, свабода, прыволле, раздолле, прастор* і інш., напрыклад, праз аднароднае злучнікавае ці бяззлучнікавае падпарадкаванне: Як сокал, і я б мкнуў да зор: Там *сонца*, раздолле, прастор... (Купала); На небе свабода, святло і прыволле, — А думцы замала: няма там людзей; Людзей на зямельцы спаткае даволі, Дык *сонца* і воля не свецяць тут ей... (Купала).

Прадуктыўнай мадэллю для рэалізацыі значэння 'неабходнасць праявіць моц духа, прыкласці значныя намаганні ў імкненні да самаўдасканалення і ўдасканалення соцыуму' з'яўляецца выкарыстанне лексемы *сонца* з прыназоўнікамі *да і к* 'накірунак і мяжа руху': ...Годзе млеці ў паняверцы! Гэй, *да сонца!* Гэй, да зор! (Купала); Прайшлі мы сцежкі вузкія, *да сонца* мы ідзём... (Дудар). У сучаснай паэзіі гэта мадэль мае вобразна-філасофскую загалубленасць: ...*Да сонца* цягнуцца каласы, Промні зямлі — *да сонца* (Паўлікава); Кожны бачыць — усё высокае, Што *да сонейка* паўстае, Гадавана глыбіннымі сокамі... (Макаль).

Развіццё моўных сродкаў, узбагачэнне мовы кніжнымі элементамі, інтэлектуалізацыя, філасафічнасць, асацыятыўнасць сучаснай паэзіі выклікаюць новыя інтэрпрэтацыі лексемы *сонца* шляхам творчага асэнсавання назапашанага вопыту, нацыянальных і сусветных традыцый. Пры гэтым тэматычна і/ці фармальна ў паэтычных тэкстах пашыраецца навуковая стыхія: І расхінае, як далоні, Свой кожны дрыгатлівы ліст Насустрач *сонцу* дуб зялёны, Аж сам выцягваецца ўвесь. Імчацца безлічы фатонаў Ад дыска *сонца* наўздагон... (Вечар); Прыставіўшы да вачэй замгленыя шкліны, людзі глядзяць угору: цяпер яны бачаць, як *сонца* ззяе і як зацыміцца *сонца*... (Разанаў).

Надзвычай трывалая традыцыя метафарызацыі гэтай лексемы шляхам спалучэння яе з дзеясловамі самай разнастайнай тэматыкі пры пастаянным іх колькасным павелічэнні. На аснове метафарызацыі ў беларускай паэзіі створаны дынамічныя вобразы-сімвалы, што абазначаюць свабоду, духоўнае адраджэнне:

Гэй ты, *сонца*, гары
Ад зары да зары,
Ланцугі распалі
Па ўсёй чыста зямлі!..

(Я. Купала. За свабоду сваю).

Метафарычнае асэнсаванне лексемы *сонца* найчасцей праяўляецца ў сваёй разнавіднасці — увасабленні: Умыўшыся яркай раніцай, / на сіні выган / выганяе / *сонца* пасвіць дзень (Пушча); А навокал тонкія мярэжкі З павуціння *сонца* заснавала (Гаўрук); Цераз зараснік інею ў ранішнім лесе Прабіраецца *сонца* — ціхусенька так, Затаіўшы дыханне: хаця б не атрэсці Гэты чуд, што стварыў найвялікшы мастак (Гілевіч). У адзінкавых выпадках гэта лексема набывае канатацыю гутарковасці, грубаватасці: А *сонца* лезе без патрэбы / у вочы, твар і валасы (Машара).

Канцэптуальная інавацыяй апошняга дзесяцігоддзя з'яўляецца выкарыстанне лексемы *сонца* як сімвала / вобраза рэзка адмоўнай ацэнкі — чарнобыльскай трагедыі, атамнага выбуху і г. д. Узмацняюць яе зместава нетрадыцыйныя эпітэты: ...Пачварны дождж. / ...Распачынае потым *Начное сонца* свой кругазварот (Куртаніч); У бомбах занадта / *смяротнага сонца*. / Ёсць мірны атам. / А ёсць мірны стронцый? (Панізік).

Аналіз функцыянавання ў паэтычных тэкстах лексемы *сонца* дазваляе кваліфікаваць яе частотным, сфарміраваным нацыянальнай кніжнай і народна-паэтычнай традыцыямі, словам-вобразам, у якім гэтыя традыцыі выразна прасочваюцца і творча пераасэнсоўваюцца нацыяналь-

нымі паэтамі розных часоў. Генетычна звязаная са славянскай культуры, беларуская паэзія стварае адметную мадэль свету, што праяўляецца ў асаблівасцях і формах вобразнай інтэрпрэтацыі агульнаславянскай лексемы, у адлюстраванні паэзіяй менталітэту і гістарычна-культурнага развіцця беларусаў.

¹ Беларускі народны каляндар / Аўт.-уклад. А. Ю. Лозка. Мн., 1992. С. 18.

² Ш а м я к і н а Т. І. // Роднае слова. 1994. № 7—8. С. 120.

³ Древняя русская литература: Хрестоматия / Сост. Н. И. Прокофьев. М., 1988. С. 95.

⁴ Анталогія беларускай паэзіі: У 3 т. Мн., 1993. Т. 1. С. 32. Далей вершы дакастрычніцкага перыяду падаюцца паводле гэтага выдання.

⁵ Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А. Я. Баханькова. Мн., 1994. С. 88—89.

А. Г. ЛІТВІНОЎСКАЯ

ВУКАВА ТРАДЫЦЫЯ І БЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІЧНАЯ НОРМА

За час існавання беларускай літаратурнай мовы яе лексічная норма зведала даволі значныя змены. Глыбокае разуменне шляхоў развіцця лексічнай нормы немагчыма, калі аналізаваць толькі ўнутраны стан мовы, без шырокага тыпалагічнага кантэксту, на фоне якога гэтая мова развівалася. Для беларускай такім фонам можна лічыць усе славянскія літаратурныя мовы.

М. С. Трубяцкой у сваёй працы «Общеславянский элемент в русской культуре», якая пабачыла свет у 1927 г., падзяляе славянскія літаратурныя мовы на некалькі груп у адпаведнасці са шляхамі іх фарміравання. Першая група — гэта мовы царкоўнаславянскай традыцыі. Да іх Трубяцкой адносіць рускую і балгарскую. Другая група — мовы польска-чэшскай традыцыі. У яе ўваходзяць польская, чэшская, славацкая, верхнялужыцкая, ніжнялужыцкая і ўкраінская літаратурныя мовы. «Сувязь паміж літаратурнымі мовамі першай групы ёсць сувязь па пераемнасці, сувязь жа паміж літаратурнымі мовамі другой групы ёсць сувязь па ўплыву». Сербска-хаварская і славенская літаратурныя мовы, на думку Трубяцкага, «выпалі з усялякай сувязі з літаратурна-моўнымі традыцыямі»¹. За межамі гэтай класіфікацыі засталіся беларуская і македонская літаратурныя мовы, відаць, таму, што аўтар у той час не лічыў беларускую мову самастойнай і разглядаў яе як «заходнерускія дыялекты», а македонская літаратурная мова тады яшчэ не сфарміравалася.

Як паказваюць назіранні, можна гаварыць аб існаванні трэцяй групы, куды ўваходзяць сербска-хаварская, беларуская і македонская літаратурныя мовы². Такое аб'яднанне базіруецца на тыпалагічным падабенстве, таму што паміж гэтымі мовамі немагчыма ўстанавіць гістарычную пераемнасць або арэальныя ўплывы. Калі да першай групы моў характэрна пераемнасць, паступовае выцясненне царкоўнаславянскай стыхіі народнай, а для другой групы — калькаванне, дык у трэцяй можна гаварыць аб разрыве з папярэдняй традыцыяй і свядомай ізаляцыі ад суседніх моў з мэтай пазбегнуць асіміляцыі, захаваць сваю індывідуальнасць. Такім чынам, літаратурныя мовы трэцяй групы фактычна ўтварылі новую традыцыю, для якой характэрна апора на народна-дыялектную мову.

Першай мовай у славянскім свеце, якая адмовілася ад папярэдняй традыцыі і пайшла па шляху развіцця на народнай аснове, была сербская літаратурная мова, рэфармаваная Вукам Караджычам.

Рэформа Вука Караджыча закранула розныя моўныя ўзроўні: графіку, правапіс, марфалогію. Нас цікавіць перш за ўсё яго пазіцыя ў галіне лексікі. Асноўныя прынцыпы ўзбагачэння лексічнага саставу сербскай мовы былі сфармуляваны ім у «Предговору 1-ом изда^ниу Српског Речника» (1818 г.) і ў «Предговору преводу Новог^а Завјета» (1847 г.). Вывучэнню рэфарматарскай дзейнасці Караджыча прысвечана шмат навуковых прац. Рэзюмуючы іх, можна выдзеліць у Вука наступныя прынцыпы нармалізацыі лексікі сербскай літаратурнай мовы:

1. Адносіны да народнай мовы. Вук лічыў, што ў літаратурнай мове неабходна выкарыстоўваць толькі тыя словы, якія ёсць у народных